

Милена Р. Нешић Павковић¹
Универзитет у Крагујевцу
Филолошко-уметнички факултет
Катедра за германистику

РЕЦЕПЦИЈА И РЕПРЕЗЕНТАЦИЈА ХОЛОКАУСТА У ИСТОЧНОМ БЕРЛИНУ И БЕОГРАДУ НАКОН ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА

Циљ рада је да се истражи памћење Холокауста, односно рецепција и репрезентација страдања јеврејског становништва у време владавине Трећег рајха (под нацистичком влашћу и окупацијом) у главним градовима држава конституисаних након завршетка Другог светског рата – у Источном Берлину, НДР и Београду, СФРЈ, у периоду од 1945. до 1989/1991. Ослањајући се на достигнућа студија сећања (*memory studies*) и анализирајући политичка расположења тога доба и начине конструкција званичних наратива о јеврејском страдању у одабраним послератним комунистичким земљама указује се на сличности и разлике у политици репрезентације Холокауста у ове две државе и памћењу јеврејских жртава у њиховим главним градовима.

Кључне речи: Јевреји, политике сећања, Холокауст, Источни Берлин, Београд, комунистичка идеологија

1. УВОД

Полазећи од становишта да се град може перципирати као симболички полигон на којем политика спроводи захвате културне и симболичке адаптације „у складу са политичким имагинаријем” (Радовић 2013: 11), у раду ће се тежити откривању идеолошких утицаја на рецепцију и репрезентацију Холокауста у послератном периоду у Источном Берлину и Београду. Да би се остварио постављени циљ, упоредиће се идеолошко-политичке позадине у државама насталим након Другог светског рата – с једне стране у Немачкој Демократској Републици² (НДР), а с друге стране у Савезној Федеративној Републици Југославији³ (СФРЈ). Посебан акценат биће стављен на указивање сличности и

---

1 milena.nesic.pavkovic@gmail.com

2 Нем. Die Deutsche Demokratische Republik (die DDR) – Источна Немачка.

3 Формирана је 10. августа 1945. године као наследница Краљевине Југославије под именом Демократска Федеративна Југославија. Дана 29. новембра 1945. године мења име у Федеративна Народна Република Југославија, док је 1963. године коначно променила име у Социјалистичка Федеративна Република Југославија. 1991. година узима се као година распада СФРЈ.

разлика начина рецепције јеврејског страдања у послератном периоду у поменутиим државама, да би се затим приступило упоредној анализи репрезентације страдања – пре свега споменика и комеморација у Источном Берлину и Београду.

2. ПОЛИТИЧКО-ИДЕОЛОШКА ПОЗАДИНА И УТИЦАЈИ НА РЕЦЕПЦИЈУ ХОЛОКАУСТА У НЕМАЧКОЈ ДЕМОКРАТСКОЈ РЕПУБЛИЦИ И САВЕЗНОЈ ФЕДЕРАТИВНОЈ РЕПУБЛИЦИ ЈУГОСЛАВИЈИ

Као основа за упоредно истраживање конструкције памћења Холокауста у Источном Берлину и Београду изабране су престонице Немачке Демократске Републике и Савезне Федеративне Републике Југославије, пре свега због заједничких идеолошких опредељености обе државе, које су себе дефинисале као социјалистичке и комунистичке. Посебна ситуација у којој се нашла Југославија као комунистичка земља без директног утицаја Совјетског Савеза, представља почетну тачку за анализу идеолошког утицаја на однос према страдању јеврејског становништва за време Другог светског рата у новооснованим државама – НДР и СФРЈ, као и према репрезентацији Холокауста у њиховим престоницама. Упоредивањем политика сећања, владајућих наратива и државних пракси сећања тежиће се одговору на питање да ли је пре свега „транснационална везаност за поглед на свет” (Гербер 2009: 35) утицала на однос према Јеврејима и Холокаусту у поменутиим земљама или су регионални политички фактори играли важнију улогу.

Алаида Асман (2011) указује да је веома важно препознати да званично сећање на неки догађај из прошлости обликују државна пракса сећања и пракса сећања коју је подржавала држава, односно да је званично сећање регулисано одозго надолу. Због тога ће се у раду осветлити фактори (идеолошки и регионални, тј. специфични за земљу и искуство из рата и послератног периода) који су утицали на рецепцију и репрезентацију Холокауста у обе државе. Приликом анализе политичко-идеолошких утицаја посебна пажња ће се посветити чињеници да су ове две државе и њихово становништво из рата изашли с различитим наслеђем и искуством и да одређени механизми сећања имају различиту функцију у конструкцији колективног идентитета становника изабраних држава и њихових престоница. Француски историчар Пјер Нора (1989) тврдио је да колективно сећање представља „оно што преостаје од прошлости у проживљеној стварности група, или оно што ове групе чине од прошлости”. Како Дејвид Блајт (2015: 320) примећује „конструкција колективних сећања одвија се свакодневно у свим друштвима”, а сагледавајући ширу слику с временске дистанце откривају се политике производње сећања које су омогућавале подршку важећим

политичким системима, њиховом јачању, као и стварању позитивних идентитетских слика и њиховом (само)одржању.

2.1. РЕЦЕПЦИЈА ХОЛОКАУСТА У НЕМАЧКОЈ ДЕМОКРАТСКОЈ РЕПУБЛИЦИ

Питање суочавања с нацистичком прошлошћу била је проверена метода за распиривање сукоба између две немачке државе настале након пораза Трећег рајха. Многи стручњаци, пре свега из Савезне Републике Немачке⁴ (СРН), тврдили су да је пракса суочавања са сопственом кривицом за учешће и дела у рату изостајала у политици Источне Немачке, док се по њиховом мишљењу у Западној Немачкој почевши од 60-их година инсистирало на суочавању с починитељском прошлошћу (Пајч 2015: 117–118). Развој студија сећања, познат под називом талас сећања (*memory boom*), који с малим закашњењем стиже и међу Немце, подстакао је истраживање сећања и памћења нацистичке прошлости и њене обраде након поновног уједињења Немачке, а новије студије показале су да је поменута поларизација по питању односа према кривици за недела почињена у Другом светском рату у Источној и Западној Немачкој неодржива и да се ово питање мора сагледати у ширем контексту – да се пре свега морају анализирати различити утицаји и актери на конструкцију слика прошлости (Фрај et al. 2019: 43–65).

Политика Совјетског Савеза према окупационој зони, која јој је након рата 1945. године припала на управљање⁵, подразумевала је отплату ратне одштете, кажњавање криваца који су одржавали Хитлеров режим и денацификацију становништва. СССР је сматрао да је процес денацификације могуће спровести доследно и брзо, користећи се постојећим ресурсима и већ провереним мерама тоталитарних система. Спровођене мере подразумевале су удаљавање нацистичких функционера – чистку и њихово интернирање у логоре (нпр. нацистички логори постали су логори за нацисте). Стаљинисти су искористили ове мере да се боре и са неистомишљеницима и критичарима сопствене система. Овакво брзопотезно деловање Совјета резултирало је проглашавањем Источне окупационе зоне денацификованом, као и поштравањем сукоба са Западом – пре свега са САД и Великом Британијом, које су, желећи да зауставе продор комунизма, финансијски и политички подржале обнављање Западне Немачке, занемарујући важност

4 Нем. Die Bundesrepublik Deutschland (die BRD) – Западна Немачка.

5 Немачка, као и главни град Берлин, након изгубљеног рата били су подељени на четири окупационе зоне: совјетску, америчку, британску и француску. Савезнички план био је да четири силе управљају уједињеном Немачком у послератном периоду. Ипак идеолошке и политичке несугласице око начина управљања окупационим зонама, које су ескалирале након совјетске блокаде Берлина, промениле су планове. Три западне силе ујединиле су своје окупационе зоне из којих у мају 1949. године настаје Савезна Република Немачка. Исти сценарио примењују и Совјети, и у октобру 1949. године конституише се Немачка Демократска Република као посебна држава у оквиру Источног Блока.

обраде прошлости. Међутим, „доследно” спровођена денацификација у Источној Немачкој само је декларативна, јер су се и у њеним оквирима некадашњи нацисти задржали поставши део новог тоталитарног режима.

Оснивање Немачке Демократске Републике 1949. године као самосталне државе подразумевало је утемељење комунистичких идеала, при чему је правац политике новоосноване државе подразумевао јасан став да се нацистички злочини никада не смеју поновити. Овако дефинисана идеја била је окидач да се многи (међу њима и јеврејско становништво) врате у земљу коју су пре неколико година напустили у страху за сопствени живот. Бергман (2010: 119) тврди да је у том периоду „доминирало саосећање према јеврејским жртвама нацистичког режима”⁶, а члан Политбироа Паул Меркер (1948: 2) својевремено је изјавио да „Јеврејском становништву припадају симпатије и активна помоћ свих напредних сила. Пре свега демократске снаге Немачке имају обавезу да искажу своје симпатије и спремност да помогну.” Иако су у почетку и челници Источне Немачке, Вилхелм Пик, Ото Гротевол и Валтер Улбрихт, у различитим фазама признавали саучесништво великог дела немачке популације у злочинима националсоцијалиста на окупираним подручјима, политичка аргументација полако се мења. Само неколико недеља касније њихова званична саопштења указују да се и овде назиру страначке политичке промене. Процес стаљинизације Источног блока имао је утицај на однос према Јеврејима и држави Израел и у Источној Немачкој. Антисемитске кампање Совјета прихваћене су без критике, истовремено долази до одбацивања националсоцијалистичког варварства и одговорности за прогон Јевреја за време рата међу Немцима у Источној Немачкој, а било каква оптужба на рачун НДР-а сматрана је неоснованом. Кривце за ратне злочине требало је тражити на Западу, па НДР није дужна да плаћа ратну одштету (Кихлер 2000: 40) и да враћа одузету имовину Јеврејима. Уз то, конституисање Источне Немачке као самосталне државе у Источном блоку тумачило се као коначна победа комунизма над фашизмом и капитализмом, па је становништво новоосноване државе почело да негује наратив у коме себе сматра жртвама Хитлеровог режима (Граф 2012: 135).

Иако је више од половине жртава-повратника у Источној Немачкој било прогањано по расној основи (на основу антисемитских закона), политика новонастале државе и владе Јединствене социјалистичке партије Немачке⁷ инсистирала је на наглашавању страдања политичких затвореника и људи који су пружали политички отпор. Међутим, како примећује Норберт Фрај (1995: 128–132), руководство Источне Немачке нашло се пред истим проблемом као и Савезна Република Немачка да се становништво које је учествовало и профитирало у рату, али

6 Све цитате с немачког и енглеског превела је ауторка рада.

7 Нем. Sozialistische Einheitspartei Deutschlands (SED). У српском језику задржала се скраћеница СЕД, па ће се као таква и користити у наставку рада.

и само поднело жртве, мобилише у наратив новог почетка. Због тога се у комунистичкој Немачкој развија наратив о логорима који је подразумевао отпор и побуну против нациста, а други гласови се ућуткују или маргинализују. Међутим, треба имати и увид у то да је у годинама након рата слабила солидарност међу жртвама нацистичког режима. Мање запажене жртве (Роми, Синти, хомосексуалци, асоцијални нерадници⁸, професионални криминалци⁹) узалудно су тражиле признање у обе немачке државе. Жртва по себи није доприносила изградњи заједничке будућности, па се тежило избору наратива који је нудио „заштиту” становништву – војни, морални и идеолошки отклон од националсоцијализма и одговорности за почињена недела. На овај начин обично становништво се бранило од одговорности јер су као главни кривци виђени истакнути нацисти и индустријалци. Уз то не треба заборавити да стигматизација јеврејских жртава не значи да је њихово искуство маргинализовано само у корист комунистичке херојске приче¹⁰, већ да је сећање на Холокауст намерно заборављано јер је прогон и истребљење јеврејског становништва био један од најживљих доказа о учешћу немачког становништва у националсоцијализму. Прећуткивање и избегавање ове теме било је у интересу становника Немачке зарад одржавања позитивне слике о себи и колективу (индивидуалног и колективног идентитета).

Иако је антифашизам који је влада СЕД-а заступала као државну политику и идентитетску слику критикована након 1990. године (Даниел 2001: 7–19), не сме се прећи преко чињенице да је у Источној Немачкој постојало Удружење прогнаних нацистичког режима – Савеза антифашиста¹¹, које је себи приписало задатак да открива нацистичке злочине и учествује у „преваспитању” становништва. На основу њиховог ангажовања сакупљена су сведочења преживелих логораша, извештаји са стратишта и створена је научна основа за истраживање Холокауста (Барк 2003). До благог преокрета у суочавању с јеврејским страдањем

8 Нем. Der Asoziale – назив за групу затвореника с друштвене маргине, која је у логорима била обележена црним троуглом и која је била означена као баласт, штеточина и некористан корисник хране.

9 Нем. Der Berufsverbrecher – назив за групу затвореника која је више пута чинила противзаконите прекршаје и пре рата била једном или више пута у затвору.

10 Отежавајућа околност за Јевреје повратнике био је њихов захтев за повраћај одузете имовине од стране нациста, што председништво СЕД-а није желело да прихвати јер је већ плаћало огромне одштете Совјетском Савезу. Пошто су се у том периоду руководство СЕД-а дистанцирало од фашистичког наслеђа Трећег рајха и пошто су победу у Другом светском рату тумачили као победу радничког покрета, одштету нису плаћали ни Израелу. Одузета јеврејска имовина враћана је јеврејским заједницама, док су појединачна права занемарена (Гошлер 2005). Како би се нашло привидно решење за проблем имовине коју су нацисти одузимали Јеврејима, СЕД се одлучује да исплаћује пензије и повластице политички подобним кандидатима након рата. Међутим статус „нацистички прогнаник” био је одузимањем уколико се појединац осмелио да критикује Источну Немачку и њену владу.

11 Нем. Die Vereinigung der Verfolgten des Naziregimes – Bund der Antifaschistinnen und Antifaschisten (скраћено: VVN-BdA)

у Источној Немачкој долази 1953. године, истовремено када се партија обрачунава са својим члановима који су оптужени за сарадњу са Западом. У том тренутку укида се Удружење прогнаних нацистичког режима, при чему су највећи удар доживеле јеврејске заједнице. Овај прогон Јевреја у званичној политици Источне Немачке није тумачен као израз антисемитизма, већ као одбрана политичког система. Многи Јевреји који су остали у партији и земљи били су задовољни гушењем устанка 17. јуна 1953. године, који су пратиле и антисемитске поруке. Анализирајући потезе руководства СЕД-а, Хаури (2002: 391) сматра да су они сигурно размишљали и у антисемитским категоријама јер су јеврејске захтеве за повраћај имовине видели као изговор за гомилање капитала код Јевреја, док Менг (2005: 618–619) тврди да је прогон и јеврејског и нејеврејског чланства партије оптуженог да сарађује са Западом служио за превазилажење личних страхова водећих структура партије.

Шездесете године допринеле су променама у рецепцији јеврејског страдања у политици Источне Немачке, захваљујући разоткривању истине о концентрационим логорима у Франкфуртским процесима и суђењу Ајхману. Управа СЕД-а је Холокауст тумачила као последицу нацистичке идеологије која је била уско повезана искључиво са западним, капиталистичким системом¹², стављајући акценат при томе на искоришћавање јеврејских затвореника у немачким предузећима. На овај начин комунистичка идеологија Источне Немачке укључивала је страдање Јевреја у марксистичку интерпретацију фашизма (Хартевиц 2000: 431–611), док сопствено становништво није суочавала с починитељском прошлошћу.

Да је званична политика Источне Немачке заступала став да је кривица за прогон и организовано убијање Јевреја била искључиво на страни западних Немаца, говори и чињеница да покушаји и борбе појединаца¹³ да проговоре о страдању Јевреја нису спречавани. Постојало је пуно издавачких кућа, лектора и писаца који су се борили да се објаве сведочанства и књижевна дела која су говорила о Холокаусту. Пошто у НДР-у званично није постојала цензура, али је било неопходно добити „дозволу за штампу“¹⁴, може се закључити да што се тиче теме Холокауста није постојала забрана за објављивање. Велики број дела из Источ-

12 Кихлер (2000: 32) тврди да се фашизам у Источној Немачкој тумачио као нужно зло капиталистичког развоја.

13 Писац Јирген Ренерт, лектор Хуберт Вит, графичар Херман Нојман, писац Арнолд Цвајг, сликарка Леа Грундинг, новинар Рудолф Хирш, историчар Хелмут Ешвеге, певачица Лин Јаддати – само су нека од имена људи који су се својим личним ангажманом борили за видљивост јеврејских жртава и приближавање јеврејске културе.

14 Уставом НДР цензура није била предвиђена, међутим, „дозвола за штампу“ била је предуслов за објављивање књига и утицала је на готово целокупну производњу књига. Одговорност за издавање дозвола је у Совјетској окупационој зони имао Саветодавни одбор за културу, а од 1951. године, након што је Источна Немачка основана као самостална држава, задатак преузима Уред за књижевност и издаваштво, од 1956. године Министарство културе и од 1963. Седиште издаваштва и трговине књигама. (http://www.argus.bstu.bundesarchiv.de/dr1_druck/index.htm?kid=e6042d86-7be4-474d-9215-a2feef84a4b6)

не Европе, која су говорила о искуствима из рата и логора, објављено је по први пут на немачком језику у Источној Немачкој. Чак су поједине књиге биле третиране као канонска дела која су пружала допринос антифашистичкој борби и васпитању. Премда су злочини према Јеврејима приписивани безименим фашистима и капиталистима из сенке, у НДР-у је постојао потенцијал за критичко преиспитивање унутар породица. Само неки од примера су писци попут Кристе Волф, Франца Фимана, Хајнца Кноблоха, који су постављали питања о учешћу чланова својих породица у нацистичком систему и њиховој одговорности. Осим поментуог, пет година пре приказивања америчке серије *Холокауст* у Западној Немачкој, становништво Источне Немачке било је суочено са оним што се дешавало у рату, јер је приказана серија *Слике сведока Шатмана* (нем. *Die Bilder des Zeugen Schattmanns*) по делу Петера Едела која прати депортацију његове породице у Аушвиц. Ово су били покушаји да се Холокауст проблематизује у Источној Немачкој, али бављење овом темом није било ни налик дебатама у Западној Немачкој након студентских покрета 1968. године и приказивања серије *Холокауст*, у којој су гледаоци по први пут били суочени са људским страдањем једне јеврејске породице и са сопственом одговорношћу.

До промене политичког курса у Источној Немачкој осамдесетих година и уједињења Немачке критичко бављење темом Холокауста и сопственим учешћем и одговорношћу у рату претежно је остало на нивоу појединаца, који су осећали морални императив да не забораве злочине сопственог народа и страдале. Бавећи се памћењем Алеида Асман указује на две врсте културног памћења: функционално и архивско. Док се функционално памћење оријентише према канону и повезано је с влашћу, оно за циљ има да легитимира власт и свесно бира и одржава „главне и виталне тачке заједничке оријентације и заједничког памћења” (Асман 2015: 82), архивско памћење обухвата имагинарни архив културног памћења и оно може да служи као резервоар будућег функционалног памћења. Оно је „извор будуће другачије прошлости” (Асман 2015: 82). Активирањем неких трагова из архивског сећања званично сећање се може пољуљати, ширити и преображавати. Најважнију улогу у том преображавању игра уметност. Тиме што подсећа на заборављено и што се сећа другачијег у нама, архивско памћење онемогућава стабилизацију културног памћења и његово претварање у статичан простор, како то прижељкује свака власт. Управо због постојања појединаца који нису заборављали учињено у рату, који су се суочавали с неславном прошлостју и стварали уметничка дела о овој теми, у периоду након уједињења долази до побољшања ситуације на територији некадашње Источне Немачке. Јеврејске жртве се помињу у званичним наративима и с маргине сећања прилазе центру око кога се формира нова званична култура сећања уједињене Немачке.

2.2. РЕЦЕПЦИЈА ХОЛОКАУСТА У СОЦИЈАЛИСТИЧКОЈ ФЕДЕРАТИВНОЈ РЕПУБЛИЦИ ЈУГОСЛАВИЈИ

Крај Другог светског рата некадашњој Краљевини Југославији до-нео је велике промене. Комунистичка партија Југославије, као једна од најјачих комунистичких партија у региону, која је у Краљевини била забрањивана, за време рата активно је учествовала у борби против нациста. Победничка страна у рату, борба против домаћих сарадника окупатора и осуда припадника Владе народног спаса Милана Недића омогућила је придобијање великог броја становника за нову идеју и промену власти. Комунисти су непосредно након рата учврстили моћ партије, што је довело до промене државног уређења – монархија је укинута, а заменио ју је социјализам и једнопартијски систем. Нова Југославија је након конституисања по завршетку Другог светског рата најпре била под јаким политичким утицајем Совјетског Савеза (Зундхаусен 2013: 39). Ипак, народна власт на челу с Јосипом Брозом Титом тежила је независности, Тито се изборио за улогу регионалног вође у Источном блоку, што Совјети нису прихватили, па 1948. године искључују управу Комунистичке Партије Југославије из Информбироа (Шулц 2015: 278). Након Титовог разлаза са Стаљином Југославија започиње креирање властите политике, коју Стејн Верват (2020: 34) назива „југословенски, алтернативни пут у комунизам”. Промена правца у политици Југославије означавала је промену метода у политици – смањење ауторитарне државне власти (Зундхаусен 2013: 40), ближу сарадњу са Сједињеним Америчким Државама и Западном Европом, као и либералнију културну политику и политику сећања.

Упоређујући позиције Источне Немачке и послератне Југославије уочава се разлика пре свега у односу на искуство понето из рата, а које се односи на страну које су ове земље заузимале: победник/губитник, жртва/починитељ (Асман 2011: 75, 85). Годор Куљић (2006: 273) тврди да „[с]ваки организован поредак сећања почива на мање или више осећајном супротстављању жртава и целата у прошлости.” Док су Немци изгубили рат, починивши огромне неправде и злочине на расној основи, као и великом броју политичких неистомишљеника, Југославија је завршетак рата дочекала на страни сила победница. За време рата била је окупирана и борила се против фашизма јасно спознајући и истичући зверства и злочине тог режима, а велики број страдалог цивилног становништва и палих бораца омогућавао је да се становништво Југославије означи и као жртва. Осим што је као победник у рату могла да захтева ратне одштете, позиција жртве означавала је моралну исправност. Верват (2020: 35) наводи да је државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача на територији Југославије формирана још 1943. године с циљем да документује злочине нациста и њихових сарадника. Јован Бајфорд (2010: 27) тврди како су сакупљена сведочанства очевидаца пре свега „коришћена као историјски материјали, као

докази на суђењима против ратних злочинаца или да би се остварило право на ратне одштете на међународном нивоу". Бајфорд (2010: 27) додаје да је сведоци требало да допринесу „револуционарној историји” земље, а њихова сведочанства су коришћена да подрже жељену слику револуционарне државе и „да у себи сједињују доминантне идеолошке мотиве (колективне) патње и отпора”. Сведочанства о страдању на тај начин требало је да послуже као оправдање за спровођење акција и деловање садашњих власти против окупатора и домаћих сарадника, али и за величање јуначких чинова како би се створила основа за конструкцију новог југословенског идентитета. Средиште званичног југословенског наратива био је херојски отпор партизана против нацистичког окупатора. Како би се надјачао интегрални југословенски идентитет који је био конструисан за време Краљевине Југославије, инсистирало се на наративу Народноослободилачке борбе народа Југославије (НОБ) и указивало се да је једино заједничком борбом свих народности могуће супротставити се непријатељу и поразити га.

У периоду непосредно након рата основ рецепције јеврејског страдања подразумевао је саосећање са јеврејским жртвама, поготово што је велики број југословенских Јевреја учествовао у антифашистичкој борби¹⁵. Чак је пре завршетка рата, у Београду 2.12.1944. године, одржан помен убијеним Јеврејима у новој синагоги. Помену су присуствовали представници ратног парламента Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије и нове комунистичке владе (Маџар, Обренић 2013: 11). Одмах након ослобођења престали су да важе анти-семитски закони које су Силе осовине увеле на територији Југославије након окупације. Нова влада донела је закон за кажњавање „расне и верске мржње” (Керкенин 2001: 93) обезбедивши својим становницима право на слободно исповедање религије¹⁶. Међутим, Јевреји у Југославији нису били дефинисани на основу своје вероисповести, већ су након рата били означени као етничка мањина¹⁷ (Цалић 2010: 182). Однос према Јеврејима је након рата био благонаклон уколико је њихово деловање било у складу с идејама и политиком нове Југославије. Народноослободилачка борба отварала је простор за Јевреје где је владала потпуна једнакост и солидарност, ослобођеност од ограничења нације и религије, а председник Савеза Јевреја Алберт Вајс (1954: 27) пише да су заједничко страдање и победа приближили Јевреје новој Југославији. Иако је јеврејско становништво готово уништено у рату, Савез јеврејских општина Југославије опстаје и после рата. Чињеница је била

15 Керенин (2008: 221) тврди да је скоро сваки четврти преживели Јеврејин учествовао у антифашистичкој борби.

16 Иако је религија из марксистичко-лењинистичке перспективе посматрана као нешто против чега се треба борити (Керкенин 2001: 95).

17 У уводу књиге Зденка Левнтала *Злочини фашистичких окупатора и њихових помаћача према Јеврејама у Југославији* Вајс (1952) пише да је за Јевреје веома важан био њихов равноправан и слободан статус, као и тековина велике народноослободилачке борбе и револуције југословенских народа.

и да се већина Јевреја повратника у Југославији, као и у Источној Немачкој, суочавала с дуготрајном борбом за повраћај имовине, будући да се чинило да нови режими нерадо започињу процес реституције имовине.

Инсистирање на борби против фашизма и укључивање Јевреја у наратив борбе и побуне против нациста заједничко је обема новооснованим комунистичким државама, и Југославији и Источној Немачкој. Ипак, показано је да је Немцима овај наратив служио као механизам одбране од починитељске прошлости, док је у Југославији требало умирити интересничке и интраетничке¹⁸ (Кочовић 2005) напетости због догађаја за време рата. Да би се избегло именовање жртава и да се не би распиривали поменути сукоби, у Југославији су сви страдали били обухваћени категоријом жртва фашизма, а разлози због којих су страдале (нацистичка, антисемитска политика или убиства Срба, Рома и Јевреја у НДХ-а, убиства муслимана у источним деловима Босне) нису прецизирани (Бајфорд 2010: 24). Јевреји су били укључени у тај наратив страдања и отпора југословенских народа током рата. Керењи (2008:192-193) истиче да људи на водећим позицијама ни на који начин нису ућуткивали или умањивали значај јеврејског страдања.

Ипак, Зундхаусен (1995: 81) сматра да до целовитог и критичког бављења историјом у СФРЈ није дошло, јер су догађаји који би могли да доведу до сукоба између нација били прећуткивани. Мелчић (2007: 547) тврди да научни чланци у којима би се именовале појединачне, националне жртве у Југославији нису постојали и да је деценијама након рата опстајала тзв. реторика братства и јединства која је имала за циљ одржање жељене идеолошке слике. Наратив који је давао легитимитет Југославији заснивао се на партизанској борби против немачких окупатора и усташке владе у НДХ-у у коју су биле укључене разне етничке групе. Ипак, не треба заборавити да су жртве у усташком логору Јасеновац били пре свега Срби, Јевреји и Роми, док су комунисти чинили неупоредиву мањину међу жртвама. Тамошња дешавања се због тога нису могла интегрисати у херојску причу о партизанској борби, а као последица тога јавио се „поједностављен однос према прошлости” (Вулесица 2009: 329). Радонић (2008) сматра да је приликом говора о логору Јасеновац за време Титове Југославије национална и религијска припадност жртава занемаривана, док је Дулић (2006: 273) мишљења да се приликом говора о јасеновачким жртвама пре свега инсистирало да су Срби жртве и да је то спречило говор о јеврејском страдању. О Холокаусту и антисемитизму у логору Јасеновац се није много говорило (Вулесица 2013: 108).

Ипак, страдање Јевреја и постојање нацистичких логора широм Европе била је тема у Југославији о чему сведочи велики број уметничких дела која су отварала то питање, а која нису била цензуриса-

---

18 Кочовић (2005) износи податак да је више људи у Другом светском рату у Југославији страдало у интересничким и интраетничким сукобима.

на. Године 1952. у Београду је објављено издање *Злочини фашистичких окупатора и њихових помаћача према Јевреја у Југославији* базирано на извештајима Државне комисије за истрагу злочина окупатора и њихових сарадника. Истина је да Франкфуртски процеси и суђење Ајхману и у Југославији појачавају сензитивност за тему Холокауста, иако Керењи (2008) тврди да је однос према страдању Јевреја и пре тога заиста био сложен – још педесетих година подигнуто је више споменика јеврејским жртвама, било је организовано више комеморација, као лектира се читао *Дневник Ане Франк*, итд. Споменици, комеморације, филмови, књиге, радови који су проблематизовали народноослободилачку борбу били су центар око кога се креирала идентитетска слика нове Југославије. Али да државна политика није прећуткивала јеврејско страдање и да Холокауст није био табу тема, сведочи и велики број објављиваних дела, превода и уметничких пројеката, који су представљали страдање Јевреја као једног од југословенских народа. Верват (2020: 38) тврди „да су први југословенски облици комеморације Холокауста заправо били сложенији када је реч о присвајању јеврејског страдања у југословенски велики наратив.”

3. РЕПРЕЗЕНТАЦИЈА ХОЛОКАУСТА У ИСТОЧНОМ БЕРЛИНУ И БЕОГРАДУ

Анализом репрезентације страдања Јевреја у Источном Берлину потврђују се закључци изнети у првом делу рада. У Источној Немачкој није се видела потреба да се негује засебно и специфично сећање на Јевреје који су страдали у нацистичкој Немачкој, већ су јеврејске жртве укључене у наратив бораца против фашизма. Прве комеморације након рата одржаване су под симболом црвеног троугла, знака који су носили комунисти у концентрационим логорима (Валтер 2019). Непосредно након рата оваква пракса није била одраз комунистичке доминације, већ је представљала рефлексију логорске хијерархије, јер нико није хтео да се идентификује са затвореницима који су били означени као асоцијални нерадници или професионални криминалци. Жртва по себи није пружала значајну визију будућности, већ се приликом репрезентације страдања морао извући смисао који даје легитимност владајућој идеологији и подржава је за будућност.

Званична политика сећања у Источном Берлину давала је висок приоритет антифашистичком наслеђу концентришући се све више на комунистички отпор и истовремено потискујући сећање на широк спектар прогоњених, као и других противника нацистичког режима. Док су у годинама непосредно након рата на спомен плочама и споменицима помињани и чланови других партија, нестраначки чланови и Јевреји, од педесетих година и стаљинистичке антисемитске политике изрази антифашизам или антифашистичка борба служили су као оправдање да би се присвојили или искључили припадници других група. Након Стаљи-

нове смрти почињу да се подижу спомен плоче за прогоњене и убијене Јевреје, на којима се поред комунистичког симбола налази и Давидова звезда. Група аутора око Штефани Ендлих, која је пописала споменике за жртве националсоцијализма у Немачкој, указује да се не може увек јасно закључити зашто су изабрани одређени грађани јеврејског порекла да буду именовани на спомен плочама, а други су изостављени (Ендлих et al 2000: 32). Да би се подржало и одржало пожељно сећање у Источној Немачкој, конкретни биографски подаци страдалих прећуткивани су зарад стереотипних формулација које је предлагао и одређивао Институт за заштиту споменика при Министарству културе у Источној Немачкој. Споменици у Источном Берлину били су подизани углавном борцима које су убили фашисти, али на спомен плочама и споменицима није било прецизнијих информација да ли су они били отргнути из свакодневног живота као обични грађани, да ли су заробљени у бекству, да ли су умрли као радници или затвореници у концентрационим логорима или су откривени у покушају пружања отпора. Натписи на спомен плочама и споменицима подлегли су стандардизацији коју је одређивала државна политика. Јеврејске жртве стављане су у заједнички оквир бораца отпора страдалих у борби против фашизма. Да би се нагласила улога комуниста у пружању отпора, посезало се и за изменама историје и стварању митова.¹⁹

Анализом споменика и спомен плоча, као и истраживањем политике сећања на Холокауст у Источном Берлину долази се до закључ-

---

19 Пример је само респекција и репрезентација тзв. Крваве недеље у берлинском насељу Кепеник (нем. Köpenick) 1933. године, која је подразумевала акцију СА јединице (Штурмабтајлунг – паравојна јединица НСДАП-а) од 21. и 26. јуна 1933. године и која је била усмерена пре свега против противника Хитлерове партије: социјалдемократа, комуниста и Јевреја. Педесетих година преувеличава се број убијених и несталих комуниста, па се на основу лажираних података закључује да су жртве били пре свега комунисти. Да се прошлости управљало како би се задовољиле потребе садашњости сведоче натписи на спомен плочама подигнутим у сећање на страдале у Крвавој недељи. Подигнуто је 5 спомен плоча у којима се велича антифашистичка борба и борба против империјализма, односно борба за мир, демократију и социјализам (Ендлих et al 2000: 66). На спомен плочи подигнутој 1977. године на Есенплацу (нем. Essenplatz) у насељу Кепеник стоји натпис: „НАШИМ ХРАБРИМ БОРЦИМА/ УБИЈЕНИМ ЗА ВРЕМЕ КРВАВЕ НЕДЕЉЕ У КЕПЕНИКУ/ У ЈУНУ 1933./ У ЗНАК СЕЋАЊА/ ЈОХАН ШМАУС ПАУЛ ВОН ЕСЕН/ АНТОН ШМАУС ЕРИХ ЈАНИЦКИ/ ЈОХАНЕС ШТЕЛИНГ/ ЗА ШТА СУ СЕ ОНИ БОРИЛИ И УМРЛИ/ ДАНАС ЈЕ РЕАЛНОСТ У НДР-У”/ „Unseren von den Faschisten/ während der Köpenicker Blutwoche/ im Juni 1933/ ermordeten mutigen Kämpfern/ ein ehrenden Gedenken./ Johann Schmaus Paul von Essen/ Anton Schmaus Erich Janitzky/ Johannes Stelling/ Wofür sie kämpften und starben/ ist heute in der DDR Wirklichkeit.” (Ендлих et al 2000: 66). По подацима Института за заштиту споменика само једна од пет наведених особа била је комуниста, а остали су били социјалдемократе (Ендлих et al 2000: 32). Такви историјски конструкти видљиви су и на сликама, пример је рељефни зид Споменика антифашистичким борцима отпора у берлинском насељу Вајсензе (нем. Weißensee), где су успостављене директне везе између патње и борбе отпора у време нациста са социјалистичким вредностима. На овај начин се обичан грађанин Источне Немачке идентификовао као победник над нацизмом. Музеј безусловне капитулације фашистичке немачке у Великом отаџбинском рату 1941–1945. (данашњи Немачко-руски музеј) играо је важну улогу у грађанском образовању у Источној Немачкој, допринео је својом поставком и приказима да совјетска победа над нацизмом постане и победа НДР-а и да се кривица пренесе на СРН.

ка да су споменици јеврејским жртвама везани за просторе јеврејских места сећања, налазе се издвојени у оквирима јеврејских гробља. Једна од првих спомен плоча за нацистичке жртве подигнута је 1950. године (по неким подацима већ 1945. године) на јеврејском гробљу у берлинском насељу Вајсензе (нем. Berlin-Weißensee)²⁰. Спомен-плоча је замењена 1953. године спомеником где испод Давидове звезде и текста на хебрејском језику стоји натпис: „ЗАУВЕК ПАМТИ/ ШТА НАМ СЕ ДОГОДИЛО/ ПОСВЕЂЕНО УСПОМЕНИ/ НА НАШУ/ УБИЈЕНУ БРАЋУ И СЕСТРЕ/ 1933-1945/ И ЖИВИМА/ КОЈИ ТРЕБА ДА ИСПУНЕ/ ЗА-ОСТАВШТИНУ/ МРТВИХ/ ЈЕВРЕЈСКА ЗАЈЕДНИЦА У БЕРЛИНУ”²¹. Споменик је окружен другим спомен плочама на којима су исписана имена концентрационих логора како би се именовала места страдања невиних жртава. Откривању споменика присуствовали су представници владе НДР-а, магистрата Грос-Берлин (нем. Groß-Berlin) и цркве, борци из Савеза антифашистичког отпора, представници Јеврејске заједнице и рабин Мартин Ризенбургер. Иако су званичници присуствовали помену јеврејских жртава, чињеница је да је споменик подигла Јеврејска заједница, а да су прошле скоро три деценије док јеврејско гробље није добило заслужени статус.²²

На истом гробљу сахрањен је комуниста Херберт Баум, који је око себе окупио круг људи који су се организовали у борби против нацистичког режима. У мају 1942. године готово сви припадници групе ухапшени су и убијени. Сам Баум је у затвору извршио самоубиство. Његови посмртни остаци премештени су на јеврејско гробље 1949. године, а на надгробном споменику је записано: „ХЕРБЕРТ БАУМ/ РОЂЕН 10.2.1912/ УБИЈЕН 11.6.1942/ БИО ЈЕ УЗОРНИ БОРАЦ/ ПРОТИВ РАТА И ФАШИЗМА”²³. На полеђини споменика угравирано је 27 имена припадника групе Херберта Баума. У складу са важећом идеоло-

20 Након поделе Немачке и оснивања Јеврејске заједнице у НДР-у, које је омогућено захваљујући залагању Мартина Ризенбургера, јеврејско гробље у Берлин-Вајсензе припало је управи Јеврејској заједници у Источној Немачкој. Постоје подаци да није улагано пуно средстава за одржавање гробља све до 1977. године, када влада НДР-а гробље уписује у листу споменика, а осамдесетих гробље добија статус споменика културе НДР-а.

21 „Gedenke Ewiger/ was uns geschehen/ Gewidmet dem Gedächtnis/ unserer ermordeten/ Brüder und Schwestern/ 1933–1945/ und den Lebenden/ die das Vermächtnis/ der Toten erfüllen sollen/ Die Jüdische Gemeinde von Berlin” (Ендлих et al 2000: 205).

22 Гробље у Вајсензеу постаје централно сведочанство јеврејског живота у Берлину и истовремено велико спомен место. Након уједињења Немачке и након што је прошло више од 40 година од краја рата, када топло сећање прелази у хладно (Асман 2008) долази до промене у политици сећања према јеврејским жртвама. На северном ободу гробља, на дан годишњице ослобођења логора Аушвиц, 27.1.1992. године уређено је поље са пепелом убијених у концентрационим логорима. Надгробни споменици са местима погибије постављени су у спомен-зиду поред травањака. Овде су положене и урне 450 јеврејских грађана убијених у берлинским затворима. Чак је и гробљанска архива са евиденцијом смрти око 115.000 сахрана и бројним документима преживела уништавање нацистичке ере неокрзнута и представља јединствени друштвено-историјски извор, о коме брине фондација „Нова синагога Берлин – Јеврејски центар”.

23 „Herbert Baum/ geboren 10.2.1912/ ermordet 11.6.1942/ Er war ein vorbildlicher Kämpfer/ gegen Krieg und Faschismus” (Ендлих et al 2000: 205).

гијом и политиком сећања НДР-а, која је подразумевала активну борбу против фашизма по Херберту Бауму названа је и улица која води до јеврејског гробља у Вајсензеу. О важности сећања на идеју коју је представљао Херберт Баум за изградњу жељеног идентитета сведочи и споменик који је он добио 1981. године у насељу Берлин-Мите (нем. Berlin-Mitte), недалеко од Берлинске катедрале (нем. Berliner Dom) на коме су исписани типични слогани комунистичке Немачке који славе антифашистичку борбу: „НЕЗАБОРАВЉЕНИ/ ХРАБРА ДЕЛА И/ НЕПОКОЛОБЉИВОСТ/ ГРУПЕ АНТИФАШИСТИЧКОГ ОТПОРА КОЈУ ЈЕ ВОДИО/ МЛАДИ КОМУНИСТА/ ХЕРБЕРТ БАУМ.”²⁴ На полеђини споменика евоцира се и велича пријатељство са Совјетским Савезом: „ЗАУВЕК У/ ПРИЈАТЕЉСТВУ/ ПОВЕЗАНИ/ СА/ СОВЈЕТСКИМ САВЕЗОМ”²⁵. Да је група око Херберта Баума само конструкција, која је требало да подржи жељену слику прошлости зарад изградње идентитета у садашњости и одређивања правца кретања у будућности, говори и чињеница да ово није била хомогена група са заједничким циљем. Група са више од сто чланова била је састављена од социјалдемократа, комуниста, младих циониста, много је жена активно учествовало у раду групе. Ипак, јеврејско порекло и оријентација чланова прећуткивани су у Источној Немачкој, а видљиви су једино на споменику Херберту Бауму на јеврејском гробљу у Вајсензеу.

Деветог новембра 1960. године, када се навршило 22. године од Кристалне ноћи, откривена је спомен-плоча на месту некадашњег јеврејског старачког дома, у улици Хамбургерштрасе (нем. Hamburger Straße), у близини старог јеврејског гробља. Током церемоније говорили су Ханс Зајгевасер, потпредседник савета Националног фронта и рабин Мартин Ризенбургер. Натпис на спомен плочи испод Давидове звезде, која треба да симболизује јеврејско страдање, пружа информације о догађајима који су се одиграли за време Хитлеровог режима: „На овом месту налазио се старачки дом Јеврејске заједнице. 1942. године Гестапо га је преточио у сабирни логор за јеврејске грађане. 55000 берлинских Јевреја од одојчета до старца одведени су у концентрационе логоре Аушвиц и Терезијенштат и тамо су зверски убијени. / НЕ ЗАБОРАВИТЕ ТО НИКАДА!/ БОРИТЕ СЕ ПРОТИВ РАТА! / ЧУВАЈТЕ МИР!”²⁶ На основу предочених информација сазнаје се о дешавањима за време нацистичке владавине, а одговорност и кривица за страдање Јевреја се екстернализује и пребацује искључиво на чланове Гестапоа.

24 "Unvergessen/ die mutigen Taten und die/ Standhaftigkeit der von/ dem Jungkommunisten/ Herbert Baum/ geleiteten/ antifaschistischen Widerstandsgruppe" (Ендлих et al 2000: 111).

25 "Für immer in/ Freundschaft/ mit der/ Sowjetunion/ verbunden" (Ендлих et al 2000: 111).

26 „An dieser Stelle befand sich das Altenheim der Jüdischen Gemeinde Berlin. 1942 verwandelte die Gestapo es in ein Sammellager für jüdische Bürger. 55000 Berliner Juden vom Säugling bis zum Greis wurden in die KZ-Lager Auschwitz und Theresienstadt verschleppt und bestialisch ermordet./ VERGESST DAS NIE/ WEHRET DEM KRIEG/ HÜTET DEN FRIEDEN” (<https://www.gedenktafeln-in-berlin.de/nc/gedenktafeln/gedenktafel-anzeige/tid/juedisches-altershei/>, приступљено 12.3.2021)

Такође у оквиру јеврејског гробља, смештеног у Шенхаузер алеји (нем. Schönhauser Allee)²⁷, 3. септембра 1961. године откривено је спомен обележје у знак сећања на страдале Јевреје. Освештавању споменика присуствовао је државни секретар за црквена питања у Источној Немачкој и рабин Мартин Ризенбургер. На месту некадашње капеле, која је оштећена у рату, постављена је спомен плоча уз помоћ Националне градње, органа задуженог за изградњу и реконструкцију у Источном Берлину. Текст који стоји на спомен плочи опомиње посетиоца да треба и мора да проговори о неправди и нехуманости нанетој жртвима: „ОВДЕ СТОЈИШ/ БУТЕБИ./ ИПАК,/ КАД/ СЕ ОКРЕНЕШ,/ НЕМОЈ БУТАТИ”²⁸. Међутим, и у овом случају се ради о издвојеном споменику сећања, који управа СЕД-а и Источне Немачке није цензурисала, али чије место није видљиво свим грађанима НДР-а, већ је искључиво намењено посетиоцима јеврејског гробља.

Променом у политичкој оријентацији НДР-а осамдесетих година, пре свега у односу према САД-у и Израелу, Холокауст постаје прихватљива тема, а пажња се поклања још неким некомунистичким групама које су се бориле против нацистичког режима, а њихове активности почињу да се помињу и уважавају. Тих година подигнут је и обновљен велики број спомен плоча, основана је фондација Нова синагога Берлин – Јеврејски центар²⁹ итд. Деценијама је прогон Јевреја углавном био искључен из званичне историјске перспективе СЕД-а. Поново је укључен тек крајем 1980-их с циљем побољшања односа са Израелом и међународног престижа НДР-а. 1988. године први пут је поново обележен геноцид над Јеврејима у оквиру главних церемонија годишњице. По први пут су упућени и званични позиви представницима државе Израел. У знак сећања на суграђане јеврејског порекла и поводом педесетогодишњице ноћи погрома, магистрат Берлин 1988. године објавио је конкурс за изградњу споменика који је требало да представи присуство и суживот јеврејских грађана у Берлину. Вајар Карл Бидерман победио је на конкурс у скулптуром која је била крајње необична за званичну културу сећања Источне Немачке. Инсталација од ливене бронзе била је у облику напуштене собе са паркетом, у соби су стајали сто и две столице, од којих је једна пала, што је симболизовало насилни губитак. Инсталацију није пратио никакав натпис, већ је само цитат из песме Нели Закс *О димњаци* требало да пружи помоћ у разумевању:

27 Деструктивност нациста и савезничка бомбардовања претвориле су ово у прошлости веома значајно гробље у поље рушевина које се постепено рашчишћавало, углавном захваљујући залагању добровољаца и захваљујући напорима чувара гробља.

28 „Hier stehst Du / schweigend / doch / wenn Du / Dich wendest / schweige nicht“ (Ендлих et al 2000: 139)

29 Нем. Neue Synagoge Berlin - Centrum Judaicum

...О куће смрти/ Гостољубиво усправљене/ За господара који некад беше гост –/ О ви прсти,/ Који на улаз полажете праг/ Као нож између живота и смрти –/ О ви димњаци, о ви прсти,/ И тело Израела у диму кроз ваздух!

Нели Закс 10. децембар 1891. Берлин – 12. мај 1970. Стокхолм³⁰

Јавни конкурс за изградњу споменика и концепт победничког споменика представља назнаку у промени политике сећања НДР-а, која као таква рефлектује и промену дотадашње политике и идеологије.

Посматрајући политику сећања Источне Немачке из данашње позиције јасно је да јеврејско страдање није било главна тема приликом рада на прошлости пре свега због учешћа немачког становништва у рату и одговорности која је услед идеолошког отклона била пребачена Немцима нацистима и капиталистима који нису чинили део становништва Источне Немачке. Ипак, сећање на страдале од нацистичког режима није било цензурирано, али било је оприсутњено међу припадницима јеврејске заједнице који су се самосталним делањем, комеморацијама и подизањем спомен плоча супротстављали забору.

Као што се могло видети на основу приказа политичког курса послератне Југославије, однос новоосноване државе према јеврејском страдању умногоме је зависио од њеног положаја у комунистичком свету и односа са Совјетским Савезом. Осим тога, хуманитарна помоћ коју је обновљена Јеврејска заједница добијала од јеврејских удружења из САД-а била је важан фактор у периоду Хладног рата и успостављања односа између СФРЈ и САД-а. У новијим истраживањима Холокауста тврди се да се у послератној Југославији избегавало наглашавање специфичности јеврејског страдања како у оквирима историје, тако и у оквирима колективног сећања. Јеврејске жртве тумачиле су се као последица шире окупационе политике коју су спроводили нацисти, а која није искључиво била окренута против Јевреја, већ и против Словена и Рома. Сматра се да, као што је био случај у другим комунистичким земљама, Холокауст није био третиран као посебан историјски догађај условљен специфичним историјским и друштвеним факторима. Уместо указивања на антисемитску позадину и инсистирања на јединствености јеврејских жртава, страдање Јевреја тумачено је као „рефлекс фашизма”, а сећање на јеврејско страдалништво конструисано је и одржавано у оквиру сећања на жртве фашизма, пре свега на пале борце у народноослободилачкој борби и социјалистичкој револуцији. Ипак, Керењи (2008: 192–193) тврди да државна политика сећања није маргинализовала јеврејско страдање. Комеморације, подизање споменика, наративи

30 ...O die Wohnungen des Todes, / Einladend hergerichtet/ Für den Wirt des Hauses, der sonst Gast war – / O ihr Finger, / die Eingangsschwelle legend/ Wie ein Messer zwischen Leben und Tod –/ O ihr Schornsteine, / O ihr Finger, / Und Israels Leib im Rauch durch die Luft! /Nelly Sachs 10. Dezember 1891 Berlin – 12. Mai 1970 Stockholm (Ендлих et al 2000: 109). На српски превео Марко Стојкић. (доступно: http://agoncasopis.com/arhiva/stari_sajt/broj_19/prevedena%20poezija/1_neli_zaks.html, приступљено 21.3.2021)

о патњама јеврејског народа нису маргинализовани, нити им је на неки други начин умањиван значај што говори у прилог сложенијем односу према страдању јеврејског народа од односа који је постојао у Источној Немачкој, који се може објаснити пре свега на основу искустава понетих из рата.

Анализом политике сећања и репрезентације јеврејских жртава у послератном Београду уочава се да су први споменици у послератним годинама без изузетака „били потпуно уклоњени из јавног дискурса и смештени у затворени простор јеврејске заједнице, односно у конкретном случају на јеврејска гробља” (Стипић 2016). Улога државе у репрезентацији јеврејских жртава је у послератном периоду ограничена и сведена на минимум. Време друге половине четрдесетих и прве половине педесетих година 20. века својствено је по томе што углавном нема званичне државне и партијске иницијативе за подизање обележја страдалим Јеврејима (Стипић 2016: 105). На том основу може се закључити да се сећање на страдале Јевреје углавном неговало међу преосталим јеврејским становништвом. Сличност са репрезентацијом јеврејског страдања у комунистичком Берлину и Београду уочава се, дакле, у актерима и местима сећања, јер су у обе престонице пре свега јеврејске заједнице „градиле своју супкултуру сећања на сопствене жртве страдале од стране нациста” (Стипић 2020: 178), која је била удаљена од централних места сећања. Ипак од 1947. године јеврејске заједнице организовале су разне мање комеморације (које није водила држава), али тим комеморацијама присуствовали су представници народних власти и војске (Маџар, Обренић 2013: 13).

До разлаза Југославије са Совјетским Савезом начини и естетика репрезентације свих фашистичких жртава у Београду били су под изузетно јаким утицајем социјалистичке визуализације прошлости. Како Стипић (2020: 178) наводи у том периоду изграђени су први споменици који су славили револуцију, партизански покрет и отпор фашизму, међу којима је, свакако, за територију Београда најзначајнији Споменик стрељанима у Јајинцима аутора Стевана Боднарова, подигнут 1951. године³¹ надомак Београда. Слично споменицима у Источном Берлину, и Споменик стрељанима у Јајинцима посвећен је свим жртвама фашизма, при чему се није наглашавала јединственост јеврејског страдања. Оваквим потезом показују се идеолошки темељи нове државе, у којима се инсистира на заједничком и једнаком страдању свих југословенских народа током рата.

Да су југословенске јеврејске заједнице имале свест о томе да сопствена сећања на рат и страдање могу да се сачувају од заборава

---

31 У Јајинцима су убијани, из геноцидних побуда, Јевреји и Роми, комунисти и родољуби припадници свих југословенских народа. Од 1941. до ослобођења Београда у логору Јајинци страдало је око 68 000 хиљада људи. Споменик на улазу у стрелиште подигнут је поводом десетогодишњице од избијања устанка у Југославији 7. јула 1951. године. Ипак, приликом комеморације није наглашено да су у првој групи стрељаних били пре свега Јевреји и комунисти, као и да су у Јајинцима страдали Јевреји транспортовани из логора Топовске шупе и Старо сајмиште.

прилагођавањем послератним политичким приликама у земљи јасно је пре свега из начина на који се сопствено страдање укључује у шири наратив новог југословенства – наратив братства и јединства и револуционарне, антифашистичке борбе. Да би били прихваћени од државних власти, наглашавала се чињеница да је скоро сваки четврти преживели Јеврејин учествовао у народноослободилачкој борби, чиме се споменици јеврејским жртвама уграђују у социјалистички наратив отпора (Керењи 2008: 221). На тај начин страдали Јевреји нису представљани као пасивне жртве, већ као борци за ослобођење. Александар Леви пише о јеврејском неговању сећања:

Желећи да изразе своје сећање и љубав, захвалност и признање палим борцима и жртвама фашизма Јевреји Југославије подигли су многе споменике. [...] Јеврејска заједница у Југославији је поред споменика које су подигли југословенски народи за све борце и жртве ове херојске и нападене земље, подигла после Ослобођења у разним градовима и местима Југославије 19 споменика. (Леви 1954: 118)

То усклађивање са званичном политиком комунистичке Југославије огледало се пре свега у натписима на спомен плочама, односно у коришћењу различитих симбола политичке идентификације – српа, чекића, петокраке, заједно са јеврејским симболима – Давидовом звездом, Менором, који су исказивали јединственост жртва антисемитске нацистичке политике.

Постојање идеје да се подигну централни споменици јеврејским жртвама уочава се у југословенским јеврејским заједницама још од краја рата, званичне одлуке о подизању споменика донете су неколико година каснија, а остваривању те идеје озбиљније се посветило 1951. године. Јеврејска општина Београд расписала је конкурс за подизање споменика жртвама Холокауста, који је следеће године подигнут на сефардском гробљу у Рузвелтовој улици у Београду, у оквиру пројекта подизања пет споменика у пет југословенских градова (Београд, Сарајево, Загреб, Нови Сад, Ђаково). Иако је главни иницијатор изградње споменика била јеврејска заједница, ту акцију је подржала држава, посредством различитих институција и на различитим нивоима. Изградњу споменика у Београду финансијски је подржала Народна Република Србија уз донације грађана и различитих организација. Откривање споменика медији су будно пропратили, а комеморацијама и откривању тих пет споменика присуствовали су званичници из државе, као и стране делегације и делегација Израела, а Југословенска народна армија је том приликом испаливала почасне хице (Керењи 2008: 128). Да се радило о пионирском подухвату репрезентације јеврејског страдања говори и чињеница да су споменици јеврејским жртвама у Југославији подигнути једино након Споменика јунацима Варшавског гета, а пре других споменика подигнутих у Француској и САД-у. На овај начин се показала и независност комунистичке Југославије од Совјетског Савеза (Керењи

2008: 216), као и јединственост политике сећања у односу на свет педесетих година (Маџар, Обренић 2013: 17).

На основу Споменика јеврејским борцима и жртвама фашизма Богдана Богдановића, подигнутог у Београду, јасно се уочава начин на који је јеврејска заједница желела да репрезентује страдање сопственог народа, али и да дефинише идентитет жртава. Споменик је постављен у оквиру јеврејског гробља, чиме и даље остаје удаљен од централних места сећања. Споменик је уједно доприносио јачању званичних наратива и политика сећања, сведочећи о борби за ослобођење, братству и јединству, укључујући у њих жртве фашизма и јеврејске борце. Истицање јеврејског страдања представљало је одступање од уобичајених југословенских комеморација, у којима су етничке ознаке жртава биле у потпуности изостављене (Маџар, Обренић 2013: 17). С друге стране, сам изглед споменика упућивао је на специфично јеврејски, несоцијалистички дискурс сећања – на споменику у Београду били су представљени Менора и Давидова звезда, а поред текста на српско-хрватском, налазио се текст на хебрејском и јидишу. Изглед споменика може се двоструко тумачити. Првенствено споменик приказује јеврејске жртве на начин који не само да је компатибилан са пожељном идеолошком сликом, већ је и јача. С друге стране, спомеником су се репрезентовале јеврејске жртве и подвучена је специфична природа геноцида над Јеврејима. Идеја подизања споменика била је да се јеврејске патње симболично укључе у већи мит о оснивању нове Југославије, истовремено је оцртавајући као засебан историјски наратив (Керењи 2008: 184). Требало је да споменици причају причу о јеврејским патњама током рата на начин који ће чврсто бити уграђен у дискурзивни универзум комунистичке владе, али који ће истовремено путем комеморације јеврејских жртава, пружити основу за нови образац јеврејске идентификације у Југославији. Алберт Вајс (1954: 46) пише да се на овај начин уочавала тежња владе да подстакне да преживели Јевреји постану корисни чланови шире јеврејске заједнице да би их као такве унапредили у савесне, културне и корисне грађане социјалистичке Југославије³².

Међутим, у прилог тврдњи да репрезентација јеврејског страдања није завређивала пажњу социјалистичких власти Југославије и Београда на начин који би се истакла специфичност Холокауста говори и однос руководства државе и града према местима сећања на којима су страдали југословенски Јевреји, пре свега према логору Сајмиште и Бањица. У послератној Југославији страдање Јевреја у логору Сајмиште интерпретирало се искључиво као део нацистичке окупационе политике, која је била окренута против Јевреја, Рома и Словена. Страдање Јевреја није тумачено, што је био случај и у другим комунистичким земљама, као је-

32 Вајс (1954: 27) је сматрао да је веома важан био равноправни и слободни статус Јевреја и свих грађана нове Југославије (свих народа, народности и мањинских група). Он је тај статус посматрао као тековину велике народно-ослободилачке борбе и револуције југословенских народа, што је било у складу с владајућом политиком.

динствен историјски догађај. У складу са званичном политиком сећања логор на Сајмишту посматран је пре свега као место на коме је „трагична и херојска борба прогресивног човечанства против фашизма ... оставила своје трагове”³³. Прва спомен плоча подигнута је на Сајмишту 1974. године на површини између Централне куле и бившег Турског павиљона са натписом: „НА ПРОСТОРУ СТАРОГ САЈМИШТА НЕМАЧКИ ГЕСТАПО ОСНОВАО ЈЕ 1941. ГОДИНЕ ЛОГОР ”САЈМИШТЕ” У КОМЕ ЈЕ, УЗ ПОМОЋ ДОМАЋИХ ИЗДАЈНИКА, СВИРЕПО МУЧЕНО И УБИЈЕНО ПРЕКО 40.000 ЉУДИ ИЗ СВИХ КРАЈЕВА НАШЕ ЗЕМЉЕ”. Спомен плоча је након десет година замењена новом плочом са истим натписом, а комеморације које су се сваке године одржавале на Сајмишту биле су посвећене пре свега револуционарној прошлости Београда и сећању на жртве фашизма. Циљ ових комеморација био је реафирмација вредности социјалистичке револуције, а не признавање јеврејских жртава и сећање на Холокауст. У овим приликама истицани су симболи који су тежили да одрже симболички поредак социјалистичке Југославије (народноослободилачку борбу, отпор, братство и јединство, херојство, револуцију), а уочљива је била и хијерархија жртава коју је истицала званична култура сећања: борци, илегалци, родољуби, таоци а тек на крају – Јевреји, који су виђени и тумачени само као прве жртве Сајмишта. Специфичност јеврејске судбине, односно чињеница да су Јевреји били жртве систематског и тоталног уништења, није адекватно репрезентована и призната.

4. ЗАКЉУЧАК

Полазећи од постављеног питања с почетка рада, да ли је заједнички (комунистички) поглед на свет од пресудног значаја за рецепцију и репрезентацију јеврејског страдања у послератном Источном Берлину и Београду, може се закључити да није. Упоредивањем владајућих политика сећања показало се да су национално-културне специфичности играле значајнију улогу приликом конструкције наратива о страдалим Јеврејима. Ослобађање Југославије од совјетског утицаја одразило се на либерализацију њене политике сећања. Анализом културно-историјско-политичког контекста показало се да су искуство које је становништво понело из рата, као и правац кретања ка будућности, одредили начине (ре)конструисања слика прошлости и начине на који су се минули догађаји памтили и репрезентовали у ове две државе и међу њиховим становништвом. Сличност у политикама сећања ове две државе уочава се у односу према репрезентацији јеврејског страдања, које није приказивано као специфично и на чијој се јединствености није инсистирало. Међутим, разлози за ненаглашавање Холокауста као јединственог догађаја у ове две државе и престонице су различити. У Источној Немачкој избегавао се говор о страдању јеврејског становништва пре

33 <http://www.open.ac.uk/socialsciences/semlin/sr/> (21.2.2021)

свега због прећутне тежње да се становништво одбрани од сопствене одговорности и кривице за спровођење антисемитске политике за време нацистичке власти. У Југославији, која је рат завршила на страни сила победница и која је за време окупације претрпела огромне жртве, избегавало се наглашавање националности жртава јер је требало прикрити интраетничке и интеретничке сукобе који би нарушили идеју и наратив нових власти. У Југославији је постојао проблем усташких логора у којима су жртве били не само Јевреји, већ пре свега Срби и Роми. Зарад конструкције и одржања слике братства и јединства није се наглашавала националност жртава. Осим поменутог, у Југославији за разлику од Источне Немачке, нису постојале укоренење стереотипне слике Јевреја и они нису третирани као религиозна, већ као етничка група чиме се оправдавало укључивање наратива о јеврејском страдању у званичну политику сећања која је подразумевала антифашистичку борбу свих југословенских народа и народности.

Ипак, највеће разлике у начину поимања, комеморације и репрезентације јеврејских жртава уочљиве су након пада Берлинског зида. У Источној Немачкој, након поновног уједињења Немачке, после почетних тешкоћа у успостављању равнотеже међу различитим политичким и идеолошким системима двеју држава и под утицајем Савезне Републике Немачке, почиње да се мења политика сећања – инсистира се на специфичности јеврејског страдања и прихватању кривице за учешће у рату, јеврејско страдање постаје део званичне политике сећања. У Југославији, која је стајала пред грађанским ратом, и даље се не инсистира на специфичности Холокауста. Премда се осамдесетих и деведесетих година осећа трансформација у политици сећања, након оснивања Републике Србије као самосталне државе и њеним чланством у Међународној алијанси за сећање на холокауст³⁴ од 2011. године ситуација се полако мења, иако се још увек није на прави начин одговорило на императив памћења и обележавања места сећања на јеврејске жртве.

Литература:

Асман 2008: J. Asman, *Kulturno pamćenje; Pismo, sjećanje i politički identitet u ranim visokim društvima*, Zenica - Tuzla: Vrijeme & NAM, preveo Vahidin Preljević.

Асман 2011: A. Asman, *Duga senka prošlosti: Kultura sećanja i politika povesti*, Beograd: Biblioteka XX vek, prevela Drinka Gojković.

Асман 2015: A. Asman, „Sećanje, individualno i kolektivno”, u: *Kolektivno sećanje i politike pamćenja*, priredili: Mihael Sládeček, Jelena Vasiljević, Tamara Petrović Trifunović, Beograd: Zavod za udžbenike, Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja i Institut za filozofiju i društvenu teoriju, 71–87.

---

34 Енгл. International Holocaust Remembrance Alliance - IHRA

Бајфорд 2010: J. Byford, „'Shortly Afterwards, We Heard the Sound of the Gas Van': Survivor Testimony and the Writing of History in Socialist Yugoslavia”, in: *History and Memory*, 22.1, 5–47.

Барк 2003: S. Barck, *Antifa-Geschichte(n). Eine literarische Spurensuche in der DDR der 1950er und 1960er Jahre*, Köln/Weimar/Wien.

Бергман 2010: W. Bergmann: *Geschichte des Antisemitismus*, München: C. H. Beck Verlag.

Блајт 2015: D. Blajt, „Pomama za sećanjem: Zašto i zašto danas?“, *Kolektivno sećanje i politike pamćenja*, priredili: Mihael Sládeček, Jelena Vasiljević, Tamara Petrović Trifunović, Beograd, Zavod za udžbenike, Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja i Institut za filozofiju i društvenu teoriju, 319–335.

Байс 1954: A. Vajs, „Јевреји у Новој Југославији“, *Јеврејски алманах*, Vol. 1, Beograd: Savez јеврејских општина Југославије, 5–47.

Валтер 2019: A. Walther, „Keine Erinnerung, nirgends? Die Shoah und die DDR“, in: *Deutschland Archiv*, 15.7.2019, (доступно: www.bpb.de/293937, приступљено 21.3.2021)

Верват 2020: S. Vervat, *Holokaust, rat i transnacionalno sećanje. Svedočanstvo iz jugoslovenske i postjugoslovenske književnosti*, Novi Sad: Akademaska knjiga.

Вулесница 2009: M. Vulesica, „Kroatien“, in: Benz/ Distel (Hg.), *Der Ort des Terrors. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager. Bd. 9: Arbeitserziehungslager, Ghettos, Jugendschutzlager, Polizeihafthlager, Sonderlager, Zigeunerlager, Zwangsarbeiterlager*, München, 313–336.

Вулесница 2013: M. Vulesica, „Die Ermordung der Juden in den jugoslawischen Gebieten 1941–1945“, in: Tomić/Zschächner/Puškarović, *Mythos Partizan. (Dis-)Kontinuitäten der jugoslawischen Linken: Geschichte, Erinnerungen und Perspektiven*, Unrast Verlag, 91–109.

Гербер 2009: J. Gerber, *Verborgene Präsenzen. Gedächtnisgeschichte des Holocaust in der deutschsprachigen Arbeiter- und Gewerkschaftsbewegung*, Düsseldorf.

Гошлер 2005: C. Goschler, *Schuld und Schulden. Die Politik der Wiedergutmachung für NS-Verfolgte seit 1945*, Göttingen.

Граф 2012: Ph. Graf „'Nach Hitler wir!'. Zu Anspruch und Wirklichkeit des DDR-Antifaschismus“, in: Gruppe INEX (Hg.), *Nie wieder Kommunismus? Zur linken Kritik an Stalinismus und Realsozialismus*, Münster, 126–136.

Даниел 2001: J. Danyel, „DDR-Antifaschismus: Rückblick auf zehn Jahre Diskussion, offene Fragen und Forschungsperspektiven“, i, *Vielstimmiges Schweigen. Neue Studien zum DDR-Antifaschismus*, : Annette Leo und Peter Reif-Spirek (Hrsg.), Berlin, 7–19.

Дулић 2006: T. Dulić, „Mass killing in the Independent State of Croatia, 1941–1945: a case for comparative research“, in: *Journal of Genocide Research* 8 (3), 255–281.

Ендлих et al 2000: St. Endlich et al: *Gedenkstätten für die Opfer des Nationalsozialismus. Eine Dokumentation*, Band II, Bonn: bpd.

Зундхаусен 1995: H. Sundhaussen, „Das ‚Wiedererstarken der Geschichte‘ und die Juden: Antisemitismus im ehemaligen Jugoslawien“, in: Mariana Hausleitner/ Monika Katz (Hg.), *Juden und Antisemitismus im östlichen Europa*, Berlin, 73–91.

Зундхаусен 2013: H. Sundhaussen, „Das Projekt Jugoslawien: Von der Wiege bis zum Grab“, in: Tomić/Zschächner/Puškarović (Hg) *Mythos Partizan. (Dis-)Kontinuitäten der jugoslawischen Linken: Geschichte, Erinnerungen und Perspektiven*, Unrast Verlag, 28–45.

Керењи 2008: E. Kerenji, *Jewish Citizens of Socialist Yugoslavia: Politics of a Jewish Identity in a Socialist State, 1944–1974*. <https://deepblue.lib.umich.edu/bitstream/handle/2027.42/60848/ekerenji_1.pdf?sequence=1&isAllowed=y (рукопис)>. 20.2.2021.

Керккенен 2001: A. Kerkkänen, *Yugoslav Jewry. Aspects of Post-World War II and Post-Yugoslav Developments*, Helsinki.

Кихлер 2000: S. Kuchler, „DDR-Geschichtsbilder. Zur Interpretation des Nationalsozialismus, der jüdischen Geschichte und des Holocaust im Geschichtsunterricht der DDR“, *Internationale Schulbuchforschung: Unterricht über den Holocaust/Teaching the Holocaust*, Vol. 22, No. 1, 31–48.

Кочовић 2005: B. Kočović, *Sahrana jednog mita: Žrtve Drugog svetskog rata u Jugoslaviji*, Beograd: Otkrovenje.

Куљић 2006: T. Kuljić, *Kultura sećanja: teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti*, Beograd: Čigoja štampa.

Леви 1954: A. Levi, „Spomenici jevrejima borcima i žrtvama fašizma“, *Jevrejski almanah 1954*, Beograd: Savez jevrejskih opština Jugoslavije, 117–122.

Левнтал 1952: Z. Levtal (ur) *Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji*, Beograd: Savez jevrejskih opština FNRJ.

Маџар, Обренић 2013: V. Madžar, Z. Obrenić, „Fünf Denkmäler für die jüdischen Opfer des Faschismus und Gefallene Kämpfer im Volksbefreiungskampf“, in: Madžar/ Tepavčević /Obrenić (Hg): *Jüdische Identität im sozialistischen Jugoslawien, 1945–1952*, Berlin, 7–38.

Мелчић 2007: D. Melčić, „Der Diskurs über die Vergangenheit in Kroatien“, in: Ulf Brunnbauer/Andreas Helmedach/Stefan Troebst (Hg.), *Schnittstellen. Gesellschaft, Nation, Konflikt und Erinnerung in Südosteuropa. Festschrift für Holm Sundhaussen zum 65. Geburtstag*, München, 547–559.

Менг 2005: M. Meng, „East Germany's Jewish Question. The Return and Preservation of Jewish Sites in East Berlin and Potsdam, 1945–1989“, in: *Central European History* 38. 4, 606–636.

Меркер 1948: P. Merker, „Der deutsche Staat des jüdischen Volkes“, in: *Deutschland vom 24. Februar 1948*.

Нора 1989: P. Nora, „Between memory and history: Les Lieux de Memoire“, *Representations* 26, 7–25.

Пајч 2015: H. Peitsch, „Antifaschistisches Verständnis der eigenen jüdischen Herkunft in Texten von DDR-SchriftstellerInnen“ (Elke-Vera Kotowski Hg), *Das Kulturerbe deutschsprachiger Juden*, Oldenburg: De Gryter.

Радовић 2013: S. Radović, *Grad kao tekst*, Beograd: Biblioteka XX vek.

Радонић 2008: Lj. Radonic, „Vergangenheitspolitik in Kroatien – Vom Geschichtsrevisionismus zur Aufarbeitung der Vergangenheit?“, in: *zeitgeschichte* 35 (5), 282–297.

Стипић 2006: Д. Стипић, „У борби против заборава: Јеврејска заједница у Југославији и очување сећања на Холокауст 1945–1955“, *Годишњак за друштвену историју* 2, Београд: Удружење за друштвену историју, 91–121.

Стипић 2020: Д. Стипић, „Конкурс за подизање споменика јеврејским борцима и жртвама фашизма на сефардском гробљу у Београду, 1951–1952. године“, *Наслеђе* 21, Београд: Завод за заштиту споменика културе града Београда, 177–190.

Фрај 1995: N. Frei, NS-Vergangenheit unter Ulbricht und Adenauer. Gesichtspunkte einer „vergleichenden Bewältigungsforschung“, in: Jürgen Danyel, (Hrsg.), *Die geteilte Vergangenheit. Zum Umgang mit Nationalsozialismus und Widerstand in den beiden deutschen Staaten*, Berlin, 125–132.

Фрај et al 2019: N. Frei, F. Maubach, Ch. Morina, M. Tändler, *Zur rechten Zeit: Wider die Rückkehr des Nationalismus*, Berlin: Ullstein Verlag Hardcover.

Хартевиг 2000: K. Hartewig, *Zurückgekehrt. Die Geschichte der jüdischen Kommunisten in der DDR*, Köln/Weimar/Wien.

Хаури 2002: Th. Haury, *Antisemitismus von links. Kommunistische Ideologie, Nationalismus und Antizionismus in der frühen DDR*, Hamburg.

Цалић 2010: M-J. Calic, *Geschichte Jugoslawiens im 20. Jahrhundert*, München: C.H. Beck Verlag.

Шулц 2015: H. Schultz, „Der jugoslawische Weg“, in: Wladislaw Hedeler/Mario Keßler (Hg.), *Reformen und Reformen im Kommunismus. Für Theodor Bergmann. Eine Würdigung*, Hamburg, 275–290.

Milena R. Nešić Pavković / RECEPTION AND REPRESENTATION OF THE HOLOCAUST IN EASTERN BERLIN AND BELGRADE AFTER THE SECOND WORLD WAR

Summary: The goal of this paper is to investigate the memory of the Holocaust, i.e. the reception and representation of the suffering of the Jewish population during the rule of the Third Reich (under Nazi rule and occupation) in the capitals of the states constituted after the Second World War - in East Berlin, GDR, and Belgrade, SFRY, during the period from 1945 to 1989/1991. Relying on the achievements of memory studies and analyzing the political moods of that time and the ways of constructing official narratives about Jewish suffering in selected post-war Communist countries, the similarities and differences in the policy of representing Jewish suffering in these two countries and the memory of Jewish victims in places of remembrance and in the practices of remembrance in their capitals will be pointed out.

Keywords: Jews, memory, politics of memory, Holocaust, East Berlin, Belgrade, Communist ideology

Примљен: 20. 4. 2021.

Прихваћен за штампу: 31. 5. 2021.